

۱- منابع طبیعی: به طوری که هر ناحیه جغرافیایی ایران با شرایط اقلیمی خاص و متمایز
مناظر، زمین‌های کشاورزی، جنگل‌ها، مراتب، رودخانه‌ها، دریاچه‌ها، و سایر منابع طبیعی
دارد که در هر ناحیه‌ای به گونه‌ای خاص و متمایز در دسترس است. این منابع طبیعی
مبانی اساسی برای توسعه اقتصادی و اجتماعی هر ناحیه را تشکیل می‌دهند.

تأثیرات جهانگردی بر بنیادهای اقتصادی و اجتماعی کشور

دکتر مهدی مؤمنی

استادیار جغرافیا، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد

چکیده

کشور ایران با وجود شرایط مناسب جغرافیایی، چشم‌اندازهای باشکوه طبیعی و میراث‌های گرانقدر
فرهنگی نتوانسته است سهم مناسب خود را از بخش جهانگردی جذب نماید. در این مقاله با تحلیلی از
تأثیرات اقتصادی جهانگردی و نقش آن در خارج شدن ایران از حالت تک‌محصولی، عوامل بازدارنده آن مورد
بررسی قرار گرفته است و با استفاده از مدل فراوانی توریست، مقایسه تطبیقی بین ایران و دیگر کشورها
انجام شده است. سپس با توجه به وضعیت اشتغال کشور، تأثیرات اجتماعی و فرهنگی جهانگردی مورد بحث
قرار گرفته و برای جلوگیری از تحمیل اثرات منفی جهانگردی به شرایط ایجاد اکوتوریسم و اشاعه فرهنگی
نامطلوب آن، راهکارهای مناسب ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها: جهانگردی، تأثیرات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، اکوتوریسم، ایران.

مقدمه

جهانگردی در بسیاری از نقاط جهان به مثابه نمادی از هویت فرهنگی ملتها، نمود یافته است. امروزه سیر و سیاحت آن چنان ارزش و اعتبار یافته که جلب و جذب جهانگردی به عنوان صنعتی سودآور و اشتغال‌زا شناخته شده و در موازنه پرداخت‌های ارزی کشورها و در تبلیغات فرهنگی نقش تعیین‌کننده‌ای دارد، به طوری که برای این فن اقدام به تأسیس رشته‌های علمی و آکادمیک شده است، و از این راه فنون و شگردهای لطیف جلب و جذب جهانگرد و تبلیغ فرهنگی را فراهم آورده‌اند و سهم بیشتری از درآمد ناشی از آن را به خود اختصاص داده‌اند.

ایران کشوری است با چشم‌اندازهای زیبای جغرافیایی، که این چشم‌اندازها از دامنه‌های باشکوه سهند و سیلان در آذربایجان تا لاله‌های وحشی کوهپایه‌های بختیاری و لرستان و از سواحل لاجوردی خلیج فارس تا سواحل زمردین در کناره‌های خزر گسترش یافته، و در این پهنه وسیع و باشکوه طبیعی، گنجینه‌های فراوانی از آثار هنری و باستانی عهد کهن را به عنوان میراثی گرانقدر از تمدن بشری، در خود حفظ نموده است.

تأثیرات اقتصادی

صنعت جهانگردی به عنوان یک عامل مهم برای تأمین ارز و شناساندن تولیدات و محصولات داخلی به خارجیان و در نتیجه توسعه بازارهای صادراتی محسوب می‌شود. مقدار ارزی که یک نفر جهانگرد در سفر خود به ایران می‌آورد و هزینه می‌کند، به طور میانگین بین ۴۵۰ تا ۵۵۰ دلار برآورد شده است. به استناد گزارش‌های آماری سازمان جهانگردی، در سال ۱۳۷۵ تعداد ۵۷۰ هزار نفر^(۱) جهانگرد به ایران سفر کرده‌اند و در سال ۱۳۷۷ این تعداد به ۶۰۰ هزار نفر رسیده است. بر این اساس میزان ارز حاصل از آنها می‌تواند حدود ۳۰۰ میلیون دلار برآورد شود. با توجه به توانمندیهای فعلی کشور در زمینه‌های زیر:

- ۱- منابع طبیعی: به طوری که هر ناحیه جغرافیایی ایران با شرایط اقلیمی خاص خود مشتریان ویژه‌ای را در فصول مختلف می‌تواند جذب کند.
  - ۲- عوامل زیربنایی: شامل شاهراه‌ها، فرودگاه‌ها، خطوط راه آهن، جاده‌ها، پارکینگ‌ها، تسهیلات دریایی و مرزی، هتل‌ها، رستوران‌ها، مراکز خرید، اماکن تفریحی، مغازه‌ها، سیستم‌های تصفیه آب آشامیدنی، سیستم‌های سوخت‌رسانی، ارتباط و سیستم‌های بهداشتی و درمانی، که در حال حاضر در کشور وجود دارد.
  - ۳- سیستم‌های حمل و نقل: شامل کشتی‌ها، هواپیماها، قطارها، اتوبوس‌ها، خودروهای سواری و تسهیلات مشابه که در اختیار مسافران می‌باشد.
  - ۴- منابع فرهنگی: با توجه به آثار و میراث فرهنگی، هنرها، آثار تاریخی گرانقدر، هنرهای مستظرفه، هنرهای نمایشی، موزه‌ها، جشنواره‌های ملی و سنتی و به ویژه روحیه مهمان‌نوازی و رفتارهای گرم و دوستانه‌ای که به طور بالقوه در بین ایرانیان وجود دارد؛ ایران قادر است سالیانه تا میزان ۶ میلیون نفر جهانگرد را پذیرا باشد؛ در این صورت درآمد ارزی حاصل از آن رقمی در حدود ۳ میلیارد دلار خواهد بود.
- حال باید پرسید که چرا ما که از لحاظ فراوانی و تنوع میراث‌های فرهنگی و آثار تاریخی، یکی از ده کشور جهان محسوب می‌شویم، از حیث صنعت جهانگردی در فهرست ۵۰ کشور اول جهان جایی نداریم؟! چرا ترکیه و مالزی می‌توانند از صنعت جهانگردی خود سالی ۴ تا ۵ میلیارد دلار درآمد داشته باشند؛ اما سهم ما - بنا بر آمارهای دولتی - از چند صد میلیون دلار بیشتر نیست؟! حتی تعداد جهانگردی که از ایران بازدید کرده‌اند، طی یک دوره ده ساله، ۸۱ درصد کاهش داشته است؛ یعنی از ۷۵۷۹۴۰ نفر جهانگرد در سال ۱۳۵۵ به ۱۳۹۲۴۸ نفر در سال ۱۳۶۶ رسیده است؛ هر چند در یک دهه بعد؛ یعنی در سال ۱۳۷۵ تعداد جهانگردان ایران سالیانه به حدود ۳۰۰۰۰۰ نفر رسیده و این رقم در سال ۱۳۷۷ به ۹۰۰ هزار بالغ گردیده است؛ ولی هنوز

تا دریافت سهم شایسته فاصله زیادی وجود دارد؛ چنانکه اگر مقایسه تطبیقی بین کشور خودمان و سایر کشورها از طریق مدل فراوانی توریست انجام شود، وضعیت نامناسب آن‌گو یا تر خواهد بود:

$$S = NI/N$$

در این فرمول S فراوانی توریست و NI تعداد توریست‌های وارد شده و N کل جمعیت را نشان می‌دهد. بر اساس فرمول فوق وضعیت توریست ایران در سال ۱۳۷۷ به شرح ذیل خواهد بود:

$$S = \frac{900000}{6300000} = 0/14$$

این در حالی است که فراوانی توریست برای کشور فرانسه ۰/۴۹ و برای هلند ۰/۸۲ می‌باشد، حتی این مقایسه با بعضی کشورهای آسیایی مثل ترکیه و مالزی نیز نشان از فاصله زیاد دارد.

درآمد ارزی که یک نفر توریست در سفر خود به ایران می‌آورد حداقل برابر با ۳۱ بشکه^(۳) نفت است و اگر ما قادر باشیم که سالیانه ۶ میلیون نفر جهانگرد را به ایران جلب کنیم، به اندازه ۱۸۶ میلیون بشکه نفت درآمد ارزی خواهیم داشت، که فرآیند حاصل از چنین روندی می‌تواند خارج شدن کشور از حالت تک‌محصولی را نویدبخش باشد.

اعتقاد کارشناسان بر آن است که امکانات و مزیت‌های جهانگردی ایران به نحوی است که از طریق برنامه‌ریزی سیستمی و به وجود آوردن وفاق ملی می‌توان به رفع عوامل منفی - که عمدتاً جنبه فرهنگی، اجتماعی و اجرایی دارند - پرداخت و بدین وسیله، به توسعه و رشد روزافزون جهانگردی در کشور کمک کرد؛ در این صورت ایران قادر است سالیانه تا ۱۲ میلیون نفر جهانگرد را پذیرا باشد، که با قیمت‌های امروز برابر با ۳۷۲ میلیون بشکه نفت خواهد بود. مهمترین تنگناها در این زمینه عبارتند از:

الف - ذهنیت و برداشت نادرست بعضی از جهانگردان، در رابطه با سوء رفتار ایرانیان نسبت به خارجیان، که عمدتاً ناشی از تبلیغات مخرب و مغرضانه رسانه‌های خارجی است.

ب - طرز تفکر بعضی از گروه‌های اجتماعی، که جهانگردی را عاملی در تخریب فرهنگی و

اجتماعی تلقی می‌کنند.

ج- عدم برنامه‌ریزی منسجم و مشخص و مصوب نبودن اهداف و سیاستهای جهانگردی و عدم هماهنگی میان سازمانهای مربوطه.

د- عدم اختصاص منابع مالی کافی برای توسعه و تجهیز تأسیسات مورد نیاز صنعت جهانگردی و نبود انگیزه لازم برای بخش خصوصی؛ جهت سرمایه‌گذاری در این بخش.

ه- بی‌تجربگی و نبود کارکنان مجرب در بخش جهانگردی و وجود نداشتن مراکز آموزشی لازم برای تربیت نیروی انسانی مورد نیاز.

و- کمبود امکانات زیربنایی جهت پذیرایی از جهانگردان.

ز- کمبود و یا ناکافی بودن سیستم‌های حمل و نقل.

ح- نبود اصول و روشهای برقراری ارتباط با جهانگردان.

بنابراین صنعت جهانگردی علاوه بر ارزآوری، می‌تواند نقش ارزنده‌ای در رشد ملی کشور نیز داشته باشد؛ زیرا که این صنعت با ایجاد یک سلسله فعالیت‌های جدید در جامعه، موجب فعال شدن سایر بخشهای اقتصادی خواهد شد، چرا که بخشهای حمل و نقل، مواد غذایی، سوخت و انرژی، صنایع دستی و بخش‌های ساختمانی به تبع فعالیت‌های جهانگردی رونق خواهند یافت. (۴)

تأثیرات اجتماعی

صنعت جهانگردی یک صنعت خدماتی است؛ زیرا قادر است مشاغل و فعالیتهای گوناگونی را در بازار کالا عرضه نماید. اشتغال در آژانس‌های مسافرتی، رستوران‌ها، هتل‌ها، شرکت‌های حمل و نقل و دهها شغل خدماتی دیگر، که می‌تواند با افزایش تعداد جهانگردان به وجود آید، از تأثیرات عمده اجتماعی صنعت جهانگردی است. مسأله بیکاری و درصد رو به تزاید آن را

می توان از طریق توسعه جهانگردی مهار نمود. همانکه اگر مقایسه تطبیقی بین کشورهای مختلف را
 آمار اشتغال و درصد بیکاران در جدول شماره ۱، حکایت از نوعی بحران در وضعیت
 اقتصادی - اجتماعی کشور دارد.

جدول شماره ۱: درصد شاغلین و بیکاران در سالهای مختلف آمارگیری (۵)

سال	شاغل	بیکار
۱۳۵۵	۸۹/۸	۱۰/۲
۱۳۶۵	۸۵/۸	۱۴/۲
۱۳۷۵	۸۰/۹	۱۹/۱

به استناد نظر کارشناسان با ورود هر جهانگرد تا ۵ شغل می تواند بوجود آید و هر تخت
 اقامتی که در کشور ایجاد شود تا ۸ شغل^(۶) به همراه می آورد.
 با توجه به توان بالقوه فعلی کشور، که می تواند حدود ۶ میلیون نفر جهانگرد را پذیرا باشد؛ با
 یک محاسبه ساده و در نظر گرفتن میزان اشتغال فعلی در این بخش، این حقیقت به دست می آید
 که می توان برای کلیه بیکاران پنهان و آشکار جامعه، کار ایجاد نمود.
 از طرفی دیگر، جهانگردی می تواند به عنوان یک عامل مهم، در توزیع عادلانه درآمد در
 مناطق مختلف کشور، ایفای نقش نماید؛ زیرا جهانگردی که وارد کشور می شود، به نقاط گوناگون
 سفر کرده و درآمدهای که ایجاد می کند، در کل مملکت پخش می شود و در نتیجه به رشد و توسعه
 متعادل کشور نیز کمک می نماید.

تأثیرات فرهنگی

جهانگردی می‌تواند بستر مناسبی برای تبادل فرهنگی بین ملتها فراهم سازد و یکی از راههای عمده، جهت بهره‌گیری از دستاوردهای فرهنگ بشری محسوب شود؛ از طریق جهانگردی می‌توان به تعادل فرهنگی و اجتماعی و نهایتاً به ایجاد تفاهم بین‌المللی و پیشبرد صلح جهانی دست یافت.

تبادل فرهنگی بین جوامع مختلف بشری، موجب تکامل شخصیت فردی و رشد فرهنگ همگانی جامعه خواهد بود؛ از طرف دیگر توسعه صنعت جهانگردی باعث حفظ و نگهداری آثار فرهنگی، میراث‌های باستانی، ابنیه تاریخی، هنرها و جاذبه‌های جهانگردی طبیعی می‌شود.

آگاهی از ارزش تاریخی و جاذبه‌های طبیعی، علاقه و غرور ملی را در افراد محلی به وجود آورده و آنها را به صورت پاسداران این منابع درمی‌آورد.

به هر حال اثرات فرهنگی صنعت جهانگردی از یک طرف باعث توسعه و روابط فکری بین افراد کشورهای صادرکننده جهانگرد و افراد پذیرای جهانگرد^(۷) و از طرف دیگر باعث گسترش مبادلات و همکاری‌های بین‌المللی بین کشورها و از همه مهمتر موجب شناخت تمدن و فرهنگ مردم کشورهای بازدیدشونده (از جمله ایران) خواهد شد.

از لحاظ ارزش سیاسی نیز جهانگردی به صورت اصلی مسلم درآمده و اعتباری جهانی یافته است؛ زیرا جهانگردان سهم عمده‌ای در روشن کردن واقعیات یک کشور، در جامعه جهانی به عهده دارند و چنانچه بر اثر تبلیغات سوء رژیم‌های سیاسی، چهره‌ای غیرواقعی از کشور مورد بازدید به وجود آمده باشد، جهانگردان می‌توانند اثر آن تبلیغات را در افکار عمومی کم‌رنگ یا خنثی ساخته و جنبه‌های مثبت آن جامعه را تبلیغ نمایند.

تأثیرات منفی

جهانگردی ضمن مزایا و سودمندیهای اجتماعی و فرهنگی که به طور اختصار به آنها اشاره شد، در صورت عدم برنامه‌ریزی سیستمی، می‌تواند بعضی آثار منفی نیز در بر داشته باشد، که به مهمترین آنها اشاره می‌شود:

- ۱- عدم توجه به اکوتوریسم، که هدف آن عبارت از بررسی توسعه صنعت توریسم بدون لطمه زدن به محیط زیست است. به این ترتیب افزایش جهانگرد، فشار و حتی نابودی تدریجی محیط‌های طبیعی، از بین رفتن زمین‌های کشاورزی، آلودگی آبهای سطحی و زیرزمینی، آلودگی صوتی و دیگر انواع آلودگیها را می‌تواند در بر داشته باشد؛ در این صورت برای جلوگیری از آسیب‌ها و زیانهای زیست‌محیطی، نیاز به برنامه‌ریزی جامع اکولوژیکی و هدایت آن می‌باشد.
- ۲- در رابطه با معضل اشاعه فرهنگی باید گفت که، وقتی انبوه عظیم جهانگردان از کشورهای صنعتی به کشورهایی با فرهنگ سنتی سرازیر می‌شوند، به همراه خود شیوه‌های رفتاری خاص خویش را به جامعه سنتی میزبان عرضه می‌کنند، و در صورت عدم توجه به این مسأله، داد و ستد فرهنگی می‌تواند به هجوم فرهنگی تبدیل شود، که بالطبع باعث در هم ریختن نظم اخلاقی جامعه میزبان می‌گردد.

بنابراین لازم است در صدور گذرنامه‌های جهانگردان، به انگیزه‌های آنها از مسافرت به کشور، توجه شود، که این امر می‌تواند تا حدودی راهگشای مشکل باشد؛ ضمن اینکه اصولاً اگر با دیدگاه جامعه‌شناختی به این پدیده نگاه شود، همیشه و در همه جا، رسم بر این است که جامعه بر فرد اثرگذار است؛ لذا جامعه ایرانی با هویت اسلامی خود، بر افرادی که به عنوان جهانگرد به ایران می‌آیند، بیشتر تأثیرگذار خواهد بود تا تأثیرپذیر؛ به ویژه آنکه بر اساس تحقیق موردی که در سال ۱۳۷۷ توسط سازمان جهانگردی ایران و از طریق پرسشنامه انجام شده است، انگیزه حدود نیمی از بازدیدکنندگان به منظور بازدید آثار تاریخی بوده است (جدول شماره ۲) و اصولاً جهانگردی که به ایران می‌آید «جهانگرد فرهنگی» است.

جدول شماره ۲: انگیزه جهانگردان بازدیدکننده از ایران سال ۱۳۷۷

ردیف	انگیزه	درصد
۱	بازدید از مناطق تاریخی	۴۸/۱
۲	مطالعه سنتها	۲۷
۳	مطالعات علمی	۸/۷
۴	تأثیر انقلاب در ایران	۶/۲
۵	مناسب بودن هزینه سفر	۵/۵
۶	گذران اوقات فراغت	۴/۵

نتیجه گیری و پیشنهادات

با توجه به دیدگاه اسلامی درباره سیر و سیاحت و نقش‌های مختلف اقتصادی و فرهنگی جهانگردی و جاذبه‌ها و موقعیت مناسب و مساعد جغرافیایی ایران، و نیز وجود مواهب طبیعی و میراث‌های فرهنگی، هنری و تاریخی این سرزمین هنوز کشور ایران نتوانسته است سهم شایسته خود را از بخش جهانگردی دریافت نماید.

از سویی دیگر، اقتصاد ایران، به دلیل وابستگی آن به فروش نفت، همواره وضعیت بی‌ثباتی داشته است. این مسأله، بخصوص با توجه به کاهش درآمدهای ارزی از ۲۴ میلیارد دلار در سال ۱۳۷۵ به ۱۶ میلیارد دلار در سال ۱۳۷۶ ر ادامه سیر نزولی آن به ۱۳ میلیارد دلار در سال ۱۳۷۷، که ۱۰ میلیارد آن درآمد حاصل از فروش نفت بوده،^(۸) کاملاً مشهود است، و حتی با وجود افزایش نسبی قیمت نفت در سال ۱۳۷۸، چندان به پایداری یا مؤثر بودن درآمدهای اضافی ناشی از این افزایش در بهبود شرایط اقتصادی، نمی‌توان امیدوار بود؛ چرا که هرگونه بهبود شرایط اقتصادی مستلزم ظرفیت‌سازی و استفاده از سرمایه‌هاست؛ بنابراین روی آوردن به استراتژی

توسعه صنعت جهانگردی می‌تواند نتایج اقتصادی - اجتماعی مطلوبی را در بر داشته باشد، که از جمله آنها به موارد زیر می‌توان اشاره کرد:

- الف- ایجاد درآمد ارزی؛
  - ب- ایجاد درآمد ریالی از طریق اخذ وجه در بازدید آثار تاریخی، موزه‌ها، تفرج‌گاه‌ها و غیره؛
  - ج- اشتغال وسیع و گسترده؛
  - د- درآمد برای مردم؛
  - ه- توسعه منطقه‌ای و توزیع متعادل درآمد.
- بدون شک توسعه جهانگردی کشور مستلزم ایجاد امکانات زیربنایی در زمینه‌های زیر است:
- ۱- شبکه‌های ارتباطی: با وجود اینکه طول راه‌های ارتباطی ایران در سالهای اخیر افزایش نسبی یافته و طول راه‌های اصلی به ۷۴۳۲۹ کیلومتر رسیده است؛^(۹) ولی هنوز چگالی آن با کشورهای پیشرفته فاصله زیادی دارد. در حال حاضر این چگالی در مورد ایران به حدود ۰.۹۳٪ رسیده است؛ در حالی که این رقم، مثلاً در مورد کشور آلمان ۱/۷۷۵ درصد می‌باشد. * از طرف دیگر اکثر راه‌های ایران که به مراکز جلب جهانگرد منتهی می‌شوند، عمدتاً کم‌عرض، پریپچ و خم و دارای نقائص فنی راهسازی است، و وضعیت ایمنی در اکثر جاده‌های بین شهری پایین است. راه‌آهن ایران نیز قدیمی است و عمر قانونی و استاندارد اکثر واگنها به سر آمده و تعویض و بازسازی آنها ضروری می‌نماید. از لحاظ حمل و نقل هوایی نیز تقاضای سفر هوایی در ایران حدود ۳۰ میلیون نفر مسافر در سال می‌باشد؛ در حالی که امکانات هواپیمایی کشور تنها قادر به حمل و نقل ۱۰ میلیون نفر مسافر می‌باشد.^(۱۰) بنابراین توجه به راه‌ها باید در الویت برنامه‌ریزیها قرار گیرد.

*- چگالی راه از طریق فرمول $Dr = Lr/S$ محاسبه می‌کند، که در آن Dr چگالی راه، Lr طول راه به کیلومتر و S مساحت کشور بر حسب کیلومتر مربع می‌باشد.

۲- امکانات اقامتی و پذیرایی: حدود ۴۰ هزار تخت در هتل های سراسر کشور وجود دارد، که تنها ۵۰ درصد آنها هتل های بالاتر از سه ستاره می باشد. اگر بر اساس شاخص دفرت* وضعیت هتل های ایران مورد بررسی قرار گیرد، وضعیت بسیار ضعیفی نمایان می شود و عدد ۰/۰۶ به دست می آید که با عدد یک، که نشان دهنده وضعیت مطلوب است، فاصله بسیار دارد. این وضعیت در بعضی شهرها مانند تهران و اصفهان نسبت به کل کشور بهتر است؛ چنانکه در مورد شهر اصفهان - که یک شهر توریستی است - شاخص دفرت ۰/۴۷ می باشد. در این راستا، توجه به ایجاد شرایط مناسب، به ویژه برای بخش خصوصی، در ساخت و راه اندازی مراکز اقامتی و هتلها، باید در اولویت برنامه ریزی قرار گیرد.

۳- سایر امکانات و تسهیلات: تسهیلات و امکانات متنوع و متعدد دیگری برای جلب جهانگردان مورد نیاز است که عمده ترین آنها عبارتند از: مراکز خرید، ارتباطات، سیستم های بهداشتی و تصفیه آب آشامیدنی، سیستم های سوخت رسانی، امکانات ورزشی، تفریحات و سرگرمی های سالم، موزه ها، گالری های هنری، پارکینگ ها و ...

و بالاخره ایجاد شرایط امن اجتماعی و سیاسی، به وجود آوردن شرایط هماهنگ اجرای صنعت هتل داری، برطرف کردن مشکلات ورود و خروج میهمانان خارجی از لحاظ شرایط آسان گمرکی و روادید، به وجود آوردن متولی قوی و مستقل برای جهانگردی و یک کاسه کردن کلیه فعالیت ها، رعایت کردن استانداردهای تعریف شده در صنعت جهانگردی و همچنین بازاریابی توریسم، از عوامل عمده برای جلب و جذب جهانگرد و در نتیجه رشد و توسعه جهانگردی در کشور خواهند بود.

* - Defort، منزل دفرت عبارت است از: $TF = N100/P$ که در آن N تعداد کن تختخوابهای توریستی در یک منطقه و P تعداد کل

ساکنان همان منطقه و TF شاخص دفرت می باشد.

منابع و یادداشتها

- ۱- "وضعیت جهانگردی در ایران"، ماهنامه جهانگردان، شماره ۸، خرداد ۱۳۷۷، ص ۱۸.
- ۲- "صنعت گردشگری، صنعت پیشرو"، روزنامه همشهری، شماره ۱۲۱۰، ۱۴ اسفندماه ۱۳۷۵ و شماره ۱۳۷۳، ۱۳ مهر ۱۳۷۶.
- ۳- به استناد گزارش‌های خبری، قیمت هر بشکه نفت اپک در شش ماهه اول سال ۱۳۷۸ به طور متوسط ۱۶ دلار به فروش رسیده است.
- ۴- رحمانی، بیژن: بنیادهای جغرافیایی اقتصادی ایران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۵، ص ۲۰۸.
- ۵- آمارهای مربوط به سالهای ۱۳۵۵ و ۱۳۶۵ از نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن اخذ شده است و آمار سال ۱۳۷۵ از مصاحبه مطبوعاتی رئیس مرکز آمار ایران، روزنامه همشهری شماره ۱۲۷۰ گرفته شده است.
- ۶- ماهنامه جهانگردان، شماره ۸، خرداد ۱۳۷۷، ص ۱۹.
- ۷- اداره کل ارشاد اسلامی استان اصفهان: مجموعه مقالات سمینار اصفهان و جاذبه‌های ایرانگردی و جهانگردی، ۱۳۷۴، ص ۸۱.
- ۸- بانک مرکزی ایران، آمارهای رسمی درآمد ارزی ایران در سالهای مختلف.
- ۹- مطبوعی لنگرودی، حسن: جغرافیای اقتصادی ایران، انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد، ۱۳۷۶، ص ۴۷.
- ۱۰- "ایران میزبان گردشگران هزاره‌ها"، روزنامه همشهری، ۹ مهر، ۱۳۷۷، ص ۵.